

УДК: 392. 31 (575.2)

Жолдошев Нурбек Жакыпбекович,
*И.Арабаев атындагы КМУ,
тарых илимдеринин кандидаты,
доцент*

Жолдошев Нурбек Жакыпбекович,
*КГУ им. И.Арабаева,
кандидат исторических наук,
доцент*

Joldoshev Nurbek Jakupbekovich,
*Kyrgyz State University by name of I.Arabaev,
candidate of historical sciences,
associate professor*

ДУЙНӨНҮН ЧОКУСУНДАГЫ (ПАМИР) КҮЧЛҮК ХАНДЫН УРПАКТАРЫ

Аннотация. Макалада Кытай Памиринде, Ооган Памиринде жана Чыгыш Памирде (андан ары Памир аймагы) жашаган кыргыздардын найман уруусу комплекстүү изилдөөгө алынат. Макаланын максаты – найман уруусуна байланыштуу тарыхый жана оозеки (санжыра) булактар изилдөөгө алуу жана талдоо. Памир аймагындагы наймандардын уруулук курамын аныктоого жана Кашкар, Кыргызстан, Өзбекстан жана Каратегин аймактарында жашаган кыргыз найман урууларынын уруктук параллелдерине өзгөчө көңүл бурулду. Тарыхый жана оозеки булактарды (кыргыз санжырасы) талдоонун негизинде Найман уруусунун уруулук бөлүнүшү калыбына келтирилди. Найман уруусунун курамына Оргу уруусу уруктук категория катарында киргизди, ал эми найман уруусунун курамындагы Нарай уругу төөлөс уруусунун уруктук бөлүкчөсү экендиги такталды. Автор Найман уруусунун калыбына келтирилген уруулук генеалогиялык дарагын сунуш кылган, ал таблица түрүндө макаланын аягында чагылдырылган.

Негизги сөздөр: *Памир, памир кыргыздары, найман, босторгой найман, кийик найман, көкө найман, көн найман, куран найман, мырза найман.*

ПОТОМКИ КУЧЛУК ХАНА НА КРЫШЕ МИРА (ПАМИР)

Аннотация. Статья посвящена комплексному исследованию кыргызского рода найман проживающих на Китайском Памире, Афганском Памире и Восточном Памире (далее Памирский регион). Целью данной статьи является изучение и анализ исторических и устных (санжыра) источников связанных с племенем найман. Особое внимание было уделено определению и восстановлению родо-племенного состава кыргызского рода найман проживающих на Памирском регионе, а также и его генеалогическим параллелям киргизских найман, проживавших в Кашгаре, Киргизии, Узбекистане и Каратегине. На основе анализа исторических и устных источников (санжыра) племенное деление кыргызского рода найман было восстановлено. Род Оргу было включено в род найман как подродовая категория, а подрод нарай в племени найман было определено как подрод племени төөлөс. Автором предложено восстановленное родословное древо кыргызского рода найман, которое представлено в виде таблицы в конце статьи.

Ключевые слова: *Памир, Китайский Памир, Афганский Памир, Восточный Памир,*

памирские кыргызы, найман, оргу, нарай, босторгой найман, кийик найман, кёкё найман, кён найман, куран найман, мырза найман.

DESCENDANTS KUCHLUK KHAN ON THE ROOF OF THE WORLD (PAMIR)

Abstract. The article is devoted to a comprehensive study of the Kyrgyz Naiman clan living in the Chinese Pamir, the Afghan Pamir and the Eastern Pamir (further the Pamir region). The purpose of this article is to study and analyze historical and oral (sanzhyra) sources associated with the Naiman tribe. Particular attention was paid to the determination and restoration of the tribal composition of the Kyrgyz Naiman clan living in the Pamir region, as well as its genealogical parallels to the Kyrgyz Naiman living in Kashgar, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Karategin. Based on the analysis of historical and oral sources (sanzhyra), the tribal division of the Kyrgyz Naiman clan was restored. The Orgu clan was included in the Naiman clan as a subgeneric category, and the Narai subgenus in the Naiman tribe was defined as a Töölös subgenus. The author proposed a restored genealogical tree of the Kyrgyz Naiman clan, which is presented in the form of a table at the end of the article.

Keywords: *Pamir, Chinese Pamir, Afghan Pamir, Eastern Pamir, Pamir Kyrgyz, naiman, orgu, narai, bostorgoi naiman, kiyik naiman, kyokyo naiman, ken naiman, kuran naiman, myrza naiman.*

*Агайым жана досум
Бектемир Жумабаевдин
жаркын элесине арналат*

Найман - кыргыз элин түзгөн 40 уруунун бири, өзөктүү жана байыркы ири кыргыз уруусу. Тарыхта Улуу Кыргыз каганаты кулагандан кийин, наймандар өз алдынча мамлекет түзүшүп, ал мамлекеттин башында хан турган. Ал эми аскер түзүлүшү Кыргыз каганатындагыдай эле он башы, жүз башы, түмөн сыяктуу аскердик башкаруу принциптерине окшош болгон. Алгач найман мамлекетинин башында легендарлуу Наркыш-Таян жана Эниат-каан турган. Мамлекеттин өз алдынча жазуусу болуп, ал уйгур алфавитинин негизинде жүргүзүлгөн. Ошол жазууну кийинчерээк Чыңгыз хан монголдорго киргизген.

Наймандардын келип чыгышы тууралуу маселе көп жылдардан бери талаш-тартыштарды жаратып келген. Бирок, XIX кылымдан баштап наймандардын түрк тектүү экендиги жөнүндө ойлор айтылып, соңку мезгилдерде наймандар түрк этносунан тийиштүү экендигин окумуштуулар көптөгөн аргументтер менен толуктап, тастыкташты.

Н.А.Аристов, Г.Е.Грум-Гржмайло, Л.Лигети, С.Мураяма, Х.Ховорс, П.Пуха, Л.Л.Викторова, М.С.Муканов, С.А.Аманжолов сыяктуу окумуштуулар наймандардын байыркы кытай булактары жана орхон-енесай жазууларында сакталып калган энчилүү аттарын жана титулдарын (даражаларын) анализдеп көрүшүп, наймандарды түрк тектүү эл деген жыйынтыкка келишкен. Наймандарды белгилүү немис окумуштуусу П.Рачневский моңголдорго эмес түрктөргө кошот, алардын «найман» деген аты моңголчо түрктөрдүн «сегиз өгүзүн» түшүндүрүш керек дейт [26, 510-б.]. Кытай тарыхчысы, моңгол тарыхы жана Юань династиясы боюнча адис Хань Жулинь наймандарды кыргыз урууларынын бири деп эсептейт. Чынында эле наймандардын «Манас» эпосунда дайыма кыргыздар менен чогуу жүргөнүн, Манастын бешик тоюна чакырылган элдин арасынан көрөбүз. «Юань династиясынын тарыхынын» авторлору наймандар X кылымдын биринчи жарымындагы «Тан

династиясы кыйрагандан кийин түштүккө ооп кеткен кыргыздардын бир бөлүгү болуш керек» – деп жазат [26, 510-б.].

Кыргыз элинин оозеки чыгармасы болгон «Манас» эпосунун Саякбай Кара-лаев жана Сагынбай Орозбаков айткан варианттарында, найман уруусу Манас менен бирге болуп, кыргыз уруусу экендиги айтылат.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Кол жазма фондусунда сакталган документалдык маалыматтарда жана манасчы Б.Сазановдун айтуусунда найман уруусу байыркы кырк уруу кыргыздын бир уруусу катары берилет [8, 54-б.].

Наймандар «Манас» эпосунда кыргыздын бир уруусу катары баяндалат, бул уруудан чыккан Көгөн, Көбөн баатырлардын аттары эскерилет. Наймандарды Алооке чапканда алар Кыргызга чейин барышып, ошол жакта жашашат. Эпосто найман уруусунун аталышынын келип чыгышы музыкалык аспап «най» менен байланыштырылат: Найман, шаңгай да кыргыз, / Акырет кеткен бабандын / Ар орунун табарбыз... / Алооке бизди чапканда, / Алактап кырк гуз качканда. / Атам Көбөй маң болуп, / Аркы-терки басканда. / Мен да качып баратып / Түшүп калдым ошондо, / Көпөстөр койгон капканга, / Көпөстөр койду алып барып / Крымга жибек сатканга. / Наамэ тешип, най жасап, / Наалыш кылдым асманга, / Анда биз Найман атанып, / Жарадым жанды бакканга. / Алчын, үйшүн, найман бар... / Бешинчиси найманды, / Бу жерге тынч койбосмун / Бээжинден келген айбанды. / Найман, шаңгай да кыргыз, / Наймандардын Көгөнү... / Наймандардын Көбөнү... / Кыпчак, тейит, найманы / Кытайга кыргын салганы [31, 152-б.].

Ч.Ч.Валиханов: XI – XV кылымдардын аралыгындагы тарыхта маанилүү ролду ойношкон байыркы түрк тилдүү уруулардын бири наймандар деп өз эмгегинде баса белгилеген. Наймандардын бир бөлүгү Монголиядан Чыңгызхан тарабынан сүрүлүп, XIII кылымдын башы

ченде Жети-Суу менен Сынцзяндын территориясына Кучлуктун башчылыгы менен келип жайгашып калышкан, деп жазат С.М.Абрамзон [3, 338-б.].

Кыргыз элинин курамындагы наймандар жөнүндө М.Тынышпаев «Алайда калган наймандар кыргыз элинин катарына кошулду жана ушу күнгө чейин ал жерде жашашат» – деп жазса [49, 15-б.], А.Х.Маргулан: Кучлук менен келген наймандардын калган бөлүгү, албетте Памирде жашаган кыргыз наймандары болуп саналат, дейт. А.Х.Маргуландын бул оюн кубаташып, В.В.Востров менен М.С.Мукановдор: «Наймандардын бир бөлүгү Кушлук менен Памирге кетип, Памирдин кыргыз калкын түзөт» – деп белгилешет [11, 65-б.]. Б.М.Жумабаев өзүнүн изилдөөлөрүнүн натыйжасында «кыргыз элинин курамына кирген наймандардын бөлүгү дал ушул жерден Чыгыш Түркстан, Памирден тарагандыгы чындыкка жакын» деген бүтүмгө келген [19, 41-б.].

А.Ф.Костенко: «Алайда найман жана тейит уруулары Дараут-Коргондун жанында, Алтын-Дара капчыгайында, Көк-Суунун капчыгайларында жана Кичи Алайда кышташат. А.Ф. Костенко Ичкилик урууларынын башкыларынын бири найман уруусу деп жазса [25, 372-б.], аны менен чогуу Алайга барган подполковник М.Д.Евреинев Алайда жашаган кыргыздар үч топко бөлөт да, «наймандар Дараут-Коргондун тегерегинде, Алтын-Дара капчыгайында жана Кичи Алайда жашашат» деп белгилейт [15, 207-208-б.]. Орус падышачылыгынын убагында Алайда жашаган наймандар өзүнчө «Найман болуштугун» түзүп, Маргалаң уездине карашкан. А.Ф.Костенко жана М.Д.Евреинев берген маалыматтардай эле азыркы убакта Чоң-Алай районунун айылдарында жана Алтын-Дара (Алтын-Мазар) капчыгайында найман уруусунун (көкө найман) өкүлдөрү турушат.

Италиялык саякатчы Феликс де Рокка 1893-жылы Памир-Алайга келип, кыргыздар жөнүндө мындай деп жазган: Бул тоолуу аймактарды ээлешкен көчмөн кыргыз калкы

кара кыргыздар деп аталат. Чоң Алайда жашаган элдер көбүнесе алачыктардан куралган кыштоолордо турушат. Найман болуштугуна кирген 500 үй-бүлөнүн эки жарым миңге жакын эли бар [53, 174-б.].

Орус князы А.Волконский: «Дароот-Коргондун эки жагында 20 чакырымга чейин созулган аралыкта найман уруусунун 150 түтүнгө жакын үй-бүлөсү мал-кели менен жашашат. Бул кыргыздардын негизги байлыгы болгон койдон башка аларда топоздор бар. Кыргыздар топозду унаа катары, сүт, жүн, тери берүүчү мал катары баалашат» деп эскерет [10, 133-б.].

Полковник Н.Ф.Ситняковский кыргыз урууларынын эң көпчүлүгү жана атактууларынын бири найман уруусу экендигин белгилеген [43, 92-100-бб.; 44, 57-58-бб.]. Ал 1900-жылы найман уруусунун курамына: босторгой, базар балдар, чандаке, утай, кул найман, кожо найман, бөө найман, мырза найман, кийик найман, жоонпут (йомут) найман, куран найман, камаркул найман, жээрде найман деген уруктарды киргизип, найман уруусун ичкиликтердин «сол канатына» кошот [44, 57-58-бб.].

А.Сыдыков найман уруусун ичкиликтердин негизги уруусу деп атап, наймандардын негизги бөлүгү Ош округуна караштуу Найман болуштугунда жашашат. Башка Араван, Ноокат, Ичкилик жана Лейлек болуштуктарында аз санда турушат. Наймандар Памирде да бар, деп найман найман уруусунун көн, туума тукум, босторгой, чандаке, бөө, үркүнчү, чочко, тентек, кара найман, сарыбай, боткочу, кожо, боз, көкө деген уруктарын атайт [47, 13-14, 297-бб.]. А.Сыдыков өзүнүн эмгегинде Жалал-Абад округунун Баястан болуштугунда (азыркы Ала-Бука району) найман уруусу жашайт деп, анын узун жекте уругун жаңылыш атайт. Бул жерде найман багыш уруусунун ичиндеги антропоним [4, 59-б.], найман этноними менен чаташтырбагыла. А.Сыдыковдун бул жаңылыштыгын кийин башка көптөгөн тарыхчылар өз эмгектеринде кайталашкан.

Б.Жамгырчинов кыргыз элинин 40 уруудан түзүлүшүн колдоп, аны «эски» уруулар деп атайт. Анын ичкилик тобунун сол канатына найман уруусун киргизип, анын босторгой, базар балдар, чандаке, отой, кул, кожо, бөө, мырза, кийик, жоонбут (йомут), куран, камаркул, жээрде уруктарын атайт. Ал найман уруктары Маргалаң уездинин Гулпиан (босторгой), Айрваз (базар-балдар, чандаке), Алай (отой), Алай, Төө-Моюн, Рават (кул найман), Алай (кожо найман), Алай Муян айылы (бөө), Ош уездинин Сарыкол, Мургаб (мырзы найман), Чакыр-Агыл, Мады суусунун өрөөнү (кийик найман), Кара-Көл, Суу-Башы – Кичи Кара-Көл (жоонбут (йомут) найман, куран найман, камаркул найман), Булуң-Көл (жээрде найман) аймактарын турук кылышат, деп таблица түрүндө көрсөткөн [13, 24-25-бб.].

А.Абышкаев Каратегиндеги ичкилик урууларын Сол жана Оң деп экиге бөлөт. Солго найман менен кыргыз-кыпчак урууларын киргизет [6, 15-16-бб.].

Я.Р.Винников 1953–1954-жылдары Кыргызстандын түштүгүндө жүргүзүлгөн кыргыз урууларын изилдөө экспедициясынын материалдарына таянып, ичкилик тобунун курамына найман уруусун киргизет. Ал аталган уруунун жашаган аймактарын белгилеп, этникалык картасын түзөгөн. Баяндамачылардын маалыматтарынын негизинде найман уруусун ичкилик тобунун сол канатына киргизген. Ал найман уруусунун курамына кирген төмөндөгүдөй уруктарды атайт: чапкылдык, ширгоо, нарай найман, үркүнчү, кара найман, туума тукум, босторгой, көкө найман, ходжо найман, бөө найман, көн найман. Ал эми босторгой уругуна базар болду, чандыке, отой найман, беш найман деген урук бөлүкчөлөрүн киргизет [9, 157-158, 164-бб.].

Ушундай эле найман уруусунун курамын С.Аттокуров да берет, бирок бул курамга ал мырза найман жана кийик найман деген уруктарды кошумчалайт [8, 189-б.].

Ш. Жапаров Лейлек районунда жашаган наймандардын дөөлө жана беш бала деген

эки уругун атап, дөөлө – адил, айдар, айбаш; беш бала – кулек, ак бото, чолеке деген топторго ажыраарын белгилейт [16, 4-б]. Ш. Жапаров эмне үчүндүр буларды кайсы наймандын уруктары экендигин жазбайт. Аталган уруктар кара наймандан чыккан Жолдош мергендин урпактары болуп саналат. Алар аталган райондун Кулунду, Арка, Достук айылдарыда жана Исфана шаарында жашашат. Ошондой эле Миң-Жыгач айылында кара наймандын калпа тобунан тарагандар турушат.

Т.Умар уулу найман уруусун ичкилик (Кызыл уул) тобуна киргизип, найман уруусунун курамындагы байболот, бобуй, боз, бозторгой, боткочу, бөө, жанбол, кандыке, кара найман, кожо, көкө, кудайменде, сарыбай, тентек, туума, үркүнчү уруктарын атап, схема аркылуу чагылдырган [48, 22-24-б]. Т.Умар чандеки уругунун аталышын кандыке деп ката жазат.

С.Жаңыбай уулу найман уруусун сол ичкилик тобунун курамына киргизип, анын бөө найман, жанбол, байбол, кудайменде, кандыке, туума, кожо, үркүнчү, бозторгой, тентек, кара найман, сарыбай, боткочу, көкө, боз уруктарын атайт. [41, 14-15-б]. С.Жаңыбай уулу да чандеки уругунун аталышын кандыке деп ката жазган.

Э.Төрөкан уулу найман уруусунун түпкү атасы Салбасбий Булгачы, деп, аны булгачылар тобуна киргизет. Ал эң байыркы кыргыздын уруусу, ал өткөн бир кылымдарда, доорлордо өзүнчө өмүр сүргөн чоң элдин бөлүндүсү, жана өзүнчө эл болуп жүргөн түрк уруусу деп, анын төмөндөгүдөй урук бөлүкчөлөрүн атайт: байбол, жанбол, кудайменде, үркүнчү, босторгой, тентек, кара найман, сарыбай (саманчыбай), сарыкулак, бөө, туума, кандыке, боткочу, боз, көкө (көнөкбай), кожо жана бобуй [50, 150-157-б.]. Э.Төрөкан уулу чандеки уругунун аталышын кандыке, бөөбий уругун бобуй деп ката жазган.

Санжырачы С.Закиров «ичкилик урууларынын негизгилеринин бири найман уруусу» деп жазат [21, 239-б.]. Ошондой эле бул уруунун уруктарга бөлүнүшүн

берет: байбол, жанбол, кудайменде, бөө, тума, гандыке, үркүнчү босторгой, тентек, каранайман, сарыбай, боткочу, боз, көкө, ходжо [21, 33-34-бб.]. С.Закиров чандеки уругунун аталышын гандыке деп ката жазган.

1763-жылы жазылган **西域志** (Сиюй Чжи) «Батыш аймактар баяны» кытай булагында: «Кашкар менен Янгигиссардан батышта беш жерде: Цянхурэр, Лайбулак, Тэдар (же Дээр), Янаяэр, Чаэрмайлян – Ацимунун (Акимдин), биздин букараларыбыз кыпчак-буруттардын конуш журттары. Янги-гиссардан түштүк-батышты карай 7 күн жол басып, Яркен менен ага караштуу Сарыкол аркылуу тоолорго туш келесин. Тоо ара-сындагы капчыгайларда найман, көкө найман, кэрэмучин, сары найман, кызыл найман конуш журттары жайгашкан» деген маалыматтар берилет [33, 206, 208, 209-бб.].

Булакта көрсөтүлгөн *кэрэмучин* этнонимдик аталыш азыркы убакта кыргыздардын уруу аталыштарында кездешпейт. Балким алар унутулуп башка этнонимдик аталыштар менен алмашылган болушу мүмкүн.

К.И.Петров «Ичкилик тобунун атабабаларынын негизги ядросу булгачы жана *кэрэмучин* уруулары. XVI–XVII-кылымдарда эски, түшүнүксүз булгачы жана кэрэмучин аталыштарын алар унутушат... [38, 90-91-бб.]. Өзгөчөлөнүп турган *ават* жана *оргу* уруулары жалпы аталышын унутушкан кэрэмучин тобу. Булгачыларга караганда экинчи даражада тургандыктан алар өз аталышын унутушуп, булгачыларга кирип, аралашып кетишкен» деп жазат [37, 181-183-бб.]. Эгерде биз К.И.Петровдун айткадарына таянсак, анда кытай булагында көрсөтүлгөн кэрэмучин, ават жана оргу уруулары болуп чыгат.

Демек, XVIII к. Памир аймагында кыргыздын найман уруусунун көкө найман, кызыл найман, сары найман, оргу уруктары жашагандыгы маалым болду.

1768-1769-жылдары жазылган Мухаммед-Сыдык Кашгаринин «Тазкира-и-

ходжаган» эмгегинде 1755-жылдары калмактарга каршы күрөшкө Кашкар аймагында жашаган кыргыздын башка уруулары менен чогуу найман уруусу катышкандыгы айтылат [40, 98, 100, 113, 121. 98, 100, 113, 121-бб.].

Поляк тектүү орус саякатчысы, аскер чыгыш таануучусу, генерал-лейтенант Б.Л.Громбчевский Памирде жашаган кыргыздар жөнүндө төмөнкүдөй маалыматтарды берет: Болжол менен узундугу 15 чакырым келген Арпалык өзөнүндө кийик-найман уруусундагы кыргыздардын 50гө чейинки боз үйү кышташат. Кызыл-Даван жана Кара-Даван ашууларынын ортосунда, ошондой эле Чарлюндун куймасы Каюс суусунун жээгинде ушундай эле сандагы кыргыздар кышташат. Жалпысынан бул аймакта Кутмухамед бектин башкаруусу астында кыргыздын кийик-найман уруусунун 100гө жакын түтүнү бар. Алардын жайлоосу Арпалык дарыясынын жогорку агымында жайгашкан Урман-Туз. Бул кыргыздар Чоң Алай өрөөнүнүн батыш тарабында жашаган Найман уруусунун бир бөлүгү [12, 369-б.].

Хан-Көл капчыгайы боюнча жана андан ары (Том, Сарай) кыргыздын 100 түтүнгө жакын мырза-найман уруусу көчүп жүрүшөт [12, 369-б.]. Чимган кыштоосунда мырза-найман тукумундагы кыргыздардын 10 короосу бар. Кызыл-Таг тоолорунда кийик-найман тукумундагы кыргыздардын 100гө жакын түтүнү жана мырза-найман тукумундагы ошончо сандагы кыргыздар бар. Эки урууну тең өзүнчө бектер башкарат. Биринчиси – Кутмахомед бек, экинчиси – Карим бек [12, 370-б.]. Сугулук дарыясынын капчыгайын бойлой кыргыздын найман уруусунун 100гө жакын түтүнү жашайт [12, 371-б.].

Б.Л. Громбчевскийдин берген маалыматтары боюнча Кытай Памирин найман уруусунун кийик-найман, мырза-найман уруктары мекендешкен. Наймандар – Чоң Алай өрөөнүнүн батыш тарабында жашаган найман уруусунун бир бөлүгү.

Генерал Л.Г.Корнилов Кытайда (Чыгыш Түркстан) жашаган кыргыздын найман уруусу жөнүндө төмөндөгүдөй маалыматтарды берет: «Кашкар уездинин Ой-Таг бектигинде 100 үй – найман ой-тагчы, найман-сугурлук, Гез бектигинде 110 үй – найман (гезчи, куприк-артчи, тугайчи), Мужуи-Кийик-Баши бектигинде 180 үй – куран найман, кийик найман, жерде найман, Суу-Башы-Кара-Көл бектигинде жоонпут (йомут) найман. Янги-Гиссар уездинин Кызыл-Таг бектигинде 170 үй – мырза найман, жоонпут (йомут) найман, Кызыл-Таг (2-чи) бектигинде 183 үй – кийик найман, Каргалык уездинин Санджу-Сутет жана Раскем бектиктеринде найман уруулары турарын көрсөтөт [24, 235-236-бб.]. Л.Г. Корнилов Чыгыш Түркстанда жашаган найман уруусу жайгашкан аймактарды көрсөтүү менен бирге, ал уруунун курамындагы мындай уруктарын атаган – куран, кийик, жердээ, жоонпут (йомут), мырза ж.б.

Е.Г. Грумм-Гржимайло Кытай Памиридеги Мужу капчыгайында жана Кичи Кара-Көлдө – наймандар жашашат – деп жазат [1].

Шотландиялык саякатчы Е.Данмор Памирде жашаган кыргыздарды төрт бөлүккө бөлөт. Алардын ичинен найман өзүнчө көн, босторгой, мырза, кийик деген төрт урукка бөлүнөт. Бул уруктардан көн менен бозторгой орус бийлигинин астында болуп, Орус Түркстанынын Фергана аймагынын Маргаландын айланасында. Мырза менен кийик Кытайдын букарасы болуп, Таш-Коргондун чыгышындагы Гез, Чарлун дарыясы жана Чакарагыл, Манжу, Булуң-Көл сыяктуу жерлерде турушат, деп өз эмгегинде жазып кеткен [52, 113-б.].

Швед окумуштуусу С.А.Гедин 1894-1897-жылдары Памирге, Алайга жана Чыгыш Түркстанга саякат жасаган. Ал Алай өрөөнү администрациялык түзүлүшү боюнча экиге бөлүнөт: батыш тарабы Маргалаң уездине, ал эми чыгыш бөлүгү Ошко карайт. Чоң Алай өрөөнүндө, Көк-Сууда – 120 түтүн

жана Каратегинде – найман кыргыздары жашайт, деп белгилейт [54, 174-б.].

Найман уруусу жашаган Кытай Памириндеги Суу-Башыда С.А.Гедин кыргыздардын арасында 4 айча жашап калат, бул жөнүндө ал мындайча эскерет: Акырындык менен кыргыздарга да көнүп кеттим. Аларга мен өзүмдүн досумдай мамиле жасап, алардын боз үйлөрүндө жашап, жеген тамактарын жеп, алар минген топозун минип, көчсө, кошо көчүп жүрдүм, аягында чындыгында эле кыргыз болуп калдым. Ошондуктан алар мени, «сиз энди кыргыз болдуңуз» – деп тамашалашчу [54, 285-б.]. С.А. Гедин: Сары-Колдун тоосунан чыгышка кеткен бир нече жылгалар жана өрөөндөр бар. Алардын негизгилери Кара-Жылга, Жалаң жана Камалды. Аталган бул үч жылгада жайыт жакшы. Кыргыздын найман уруусу жашаган айыл, Кубат бектин айылы, кыштын үч суук айын ушул жерде өткөзүшөт [54, 316-б.]. Мустаг-Ата тоосунун этегиндеги Чал-Тумак деген жерде 25 адамы бар, 4 боз үйдөн турган айыл жайгашкан. Анын бири Токтобай деген тажик башчыга тиешелүү, калган үчөө найман кыргыздарыныкы. Алар бул жерде жыл бою жашашат, жайлоого бир же эки айга чыгышат, деп жазат [54, 349-350-бб.].

Демек, С.А.Гединдин маалыматтары ошол убакта Чоң-Алайда, Каратегинде, Памирде, Кытай Памиринде найман уруктарынын жашагандыгынан кабар берет.

С.М.Абрамзон найман уруусун кыргыздын ичкилик тобуна киргизип, алар жашаган аймактарды мындайча берет: Алар Алай жана Түркстан тоо кыркаларынын бир бөлүгүнүн этектеринде жана аларга танапташ жаткан Фергана ойдуңунун аймактарында, Алай өрөөнүнүн батыш тарабында, Каратегиндин чыгыш тарабында жана Чыгыш Памирде, ошондой эле Кытай Эл Республикасынын Синьцзян-Уйгур автоном районунда: Ак-Тоо, Улугчат, Таш-Коргон уездинде, Кашкар, Янги-Гиссар жана Яркенд шаарларынын батышында жана Куэнь-Лунь тоо этектеринде – Гума

уезддеринде жашашкан [5, 21-23-бб.].

А.А. Асанканов Кытай Памиринде жашаган найман уруктары жөнүндө төмөндөгүдөй маалыматтарды берет: Ак-Тоо ооданында Булуң-Кол, Суу-Башы, Чакырагыл, Кез (Тар-Капчыгай), Токой (Корук), Можу аттуу кыргыз айылдары бар. Булуң-Көлдө жээрде найман, андакул, сайвак, Суу-Башыда жоонбут (йомут) найман, беш ата найман, абыра, Чакыр-Агылда кийик найман, шерене, шыйык, карачоро, абыра, дандуулат, Кезде оболбек, саргалдак, сарыбел саргалдак, борбаш, Токойдо көн найман, калмак, Можуда согур, жээрде найман, кайышкак уруктары турушат [7, 47-48-б.]. Котон аймагынын Сары-Кыя жана Кең-Кыр айылдарында найман уруктары турушат Кез аймагында жашаган кыргыздардын бир бөлүгү сегиз ата мурун Кыргызстандын түштүгүндөгү Өрө-Төбө аймагынан келсе, экинчи бөлүгү Мургаб районунан келген [7, 46-б.].

А.А.Асанкановдун берген маалыматтарында кээ бир майда уруктар башка уруунун курамына кирип калган. Мисалы: найман уруусунун курамына канды [17, 184-192-бб.]. уруусунун борбаш уругу, кыдырша уруусунун мөшкө уругу мошко деп кирип калган [18, 109,131-бб.]. Ал эми найман уруусунун курамында көрсөтүлгөн дандуулат, карачоро уруктары кыргыздын Оң канат урууларынын бөлүкчөлөрү болушу мүмкүн. Калмак этноними наймандардын курамында көрсөтүлгөн.

Мүчүлүштүктөр оңдолгондон кийин азыркы убакта Кытай Памиринде найман уруусунун андакул, абыра, беш ата, дандуулат, жайык, жоонбут (йомут), жээрде, кайышкак, карачоро, кийик, көн, оболбек, сайвак, саргалдак, сарыбел саргалдак, токой найман, шыйык, шерене уруктары мекендешкендиги маалым болду.

Жогоруда келтирилген оозеки жана тарыхый булактардын, тарыхый-этнографиялык материалдардын негизинде азыркы убакта Кытай Памирин кыргыздын найман уруусунун беш ата, босторгой найман, жоонпут (йомут) найман, жээрде

найман, кайышкак найман, кийик найман, көкө найман, көн найман, куран найман, күрдү найман, кызыл найман, мырза-найман, оргу, сары найман уруктары байыртан эле мекендеп келишкен.

Аталган уруулар Алай аймагында жана Чыгыш Памирде жашаган кыргыздарга уруулаш тууган болушат. Наймандар – Чоң Алай өрөөнүнүн батыш тарабында жашаган найман уруусунун бир бөлүгү. Ал эми найман уруусунун курамында аталган андакул, абыра, дандуулат, жайык, карачоро, оболбек, сайвак, саргалдак, сарыбел саргалдак, токой найман, шыйык, шерене уруктарын тактоо керек.

Америкалык этнограф М.Н.Шахрани Ооганистандын аймагындагы Улуу жана Кичи Памирде найман уруусунан 8 түтүн – 66 адам жашап, бул уруунун өкүлдөрү СССР жана Кытай Памиринен келишкен. Найман уруусу жерде найман, көн найман, жору найман, мырза найман, бөө найман, куран найман, босторгой найман, жоонпут (йомут) найман, көк эчки найман, кийик найман деген уруктарга бөлүнөрүн схема аркылуу көрсөткөн [55, 152-б.].

Француз окумуштуусу Р.Дор Ооганистандагы кыргыздардын тили жана этнографиясы тууралуу мол маалымат топтоп жарыялаган. Ал боюнча Ооган Памиринде кыргыздын төрт уруусунан турган эл жашайт. Анын ичинен найман уруусунун мырза, жору, көн, жоонпут (йомут), куралай, көк эчки, куран уруктары бар. Р.Дор [14; 51].

С.Т.Кайыпов Ооган Памиринен Түркиянын Ван вилаетине көчүп барган памир кыргыздарынан алган маалыматтарда найман уруусунун төмөнкү уруктары аталат: көгэчки найман, жээрде найман, жору найман, жоонпут (йомут) найман, көн найман, куран найман, дейдибарак найман, чөө найман, бөө найман, арык найман, ыңырчак найман [23, 38-б.]. С.Т.Кайыповдун эмгегинен «Булуң-Көл толгон найман» деген айтымды жолуктурабыз, бир аял найман уруусуна таандык бирөөгө турмушка чыккан экен, ошондо ал: Булуң-Көл толгон наймандан, / Буйруганы шул

болду [23, 39-б.], деп арман кылып ырдаган экен. Булуң-Көл азыркы убакта Кытай Памиринде жайгашкан аймак, айтымда жана ырда айтылып тургандай эле ал жерди негизинен найман уруусунун *жээрде найман* уругу мекендешип, башка кыргыз урууларынан сан жагынан басымдуулук кылып, көпчүлүктү түзүшөт.

А.Нурдинов Ооган Памиринде жашаган кыргыздардын уруктары, Чоң Памирде найман 9 түтүн, 51 адам жашарынан кабар берет [36, 23-24, 47-48, 91-бб.].

Д.Л.Иванов: «Памирдин байыркы тургундары – кыргыздар. Булар өздөрүн ушул ысым менен атаган кыргыздар жана биз аларды кыргыз-кайсактардан же казактардан айырмалап, кара-кыргыздар деп атайбыз. Алар төрт урууга таандык: *тейит, гадырша, найман жана кыпчак*. Бул калктын негизги бөлүгү Түндүк жана Түштүк Гези өрөөндөрүндө (бектин кыштоосу Мужу өрөөнүндө), Раң-Көл аймагында, Ак-Байталда, Ак-Сууда жана Аличурда (20 түтүн кышташат), андан кийин Кокуй-Бел чөлкөмүндө. Мындан тышкары, бир-эки түтүн кыргыздар жайында Орто-Белдин жанында көчүп жүрүшөт, бирок ал жакта биротоло турушабы же жокпу, билбейм. Жогорку Тагармада дагы кыргыздар ушундай жашашат. Бул уруулардын бөлүштүрүлүшү төмөнкүдөй: алгачкы эки уруу негизинен батыш жана түштүк-батыш зонасында, ал эми түндүк-чыгышында негизги наймандар жана кыпчактар көчүп-конуп жашашат. Бул кыргыздар, биздин алайлыктарга тууган» [22, 236-б.].

Полковник В.Н.Зайцев «Памир өлкөсү – Түркстандын борбору» аттуу эмгегинде Памир кыргыздарын төмөнкүдөй аймактарга жайгаштырып, алардын мындай урууларын жана уруктарын атайт: Ак-Таш аймагында найман, Ранг-Көл аймагында найман-кипчак уруулары турушат [20, 76-б.].

Чыгыш таануучу, Памирди изилдөөчү, орустун генерал-майору А.Г.Серебренников «Памирлик кыргыздар негизинен төмөндөгүдөй төрт урууга тиешелүү: тейит,

хадырша, найман жана кыпчак, алардын биринчи экөөсү Памирдин батыш жана түштүк-батышында, калгандары түндүк-чыгышында көчүп-конуп жүрүшөт», деп жазып, жашаган кыргыздардын санын берет [42, 141-142-бб.].

Поляк тектүү орус генерал-майору Л.Г.Скерский «Памир тууралуу кыскача очерк» деген эмгегинде Памирдин жашоочулары монгол урууларына таандык – Чыгыш Памирде көчүп жүрүшкөн кыргыздар. Памир кыргыздары беш урууга таандык: теит, гадырша, найман, наурус-уручи жана кипчак. Негизинен алар Раң-Көл ойдуңунда, Ак-Суу дарыясынын өрөөнүндө, Аличур өрөөнүнүн жогорку жана башка бөлүгүндө, Кударарада, Белизде, Көк-Жарда жана Кокуй-Бел суусунун бойлорунда көчүп-конуп жүрүшөт. Кеч күздө Улуу Памирдин жогорку бөлүгүнө жана Вахан кырка тоосунун түндүк капталдарындагы капчыгайларга Аличур менен Истык дарыяларынын жогорку агымындагы кыргыздар келип кышташат [45, с. 35-38-бб.].

А.Е.Снесарев: «Памирде түрк тектүү, көчмөн, суннит мусулмандары болгон, болжол менен 2000 адамдай, кара-кыргыздар жашайт. Кара-кыргыздар өздөрүн жөн эле кыргыз деп аташат. Памир кыргыздары өздөрүн беш урууга бөлүп айтышат: теит, гадырша, найман, наурус-уручи и кипчак [46, 107, 109, 111-бб.].

А.Е.Снесаревдун Санкт-Петербург шаарындагы «Архив востоковедов Института восточных рукописей РАНда» сакталып турган кол жазмаларынан биз жогоруда аталган найман уруусунун майда урук бөлүкчөлөрү тууралуу төмөндөгүдөй маалыматтарды алдык: «Ранг-Куль аминдигинде найман уруусунун бука, көн, жээрде; Мургаб аминдигинде найман уруусунун беш ата, гуран, кийик, көн, кумарыкул [56]; Ак-Таш аминдигинде найман уруусунун гуран, жоонпут (йомут), кумарыкул; Аличур аминдигинде найман уруусунун көн уруктары жашашат» [2].

А.Е.Снесаревдун маалыматтарынан

төмөндөгүдөй мүчүлүштүктөрдү байкаса болот. Ранг-Куль аминдигинде жашаган найман уруусунун курамына теит уруусунун бука уругу киргизилип көрсөтүлүп калган. А.Е.Снесаревдун архивде сакталган кол жазмасы боюнча XIX кылымдын аягында Чыгыш Памирде кыргыздын *найман* уруусунун беш ата, гуран, жоонпут (йомут), кийик, көн, камаркул, жээрде уруктары жашашкан.

Э.Ж.Маанаев эмгегинде памир кыргыздары этникалык составы боюнча ичкиликтер тобуна кирип, негизинен төрт уруудан турарын белгилеп, алардын бири болгон найман уруусунун көкчө найман, кара найман, беш найман, бөө найман, көн найман, көкө найман, жээрде найман, жоонбут (йомут) найман, көк эчки найман, боз торгой найман, чандеки, мырза найман, кий найман, жоору, кожо уруктарын атайт [28, 24-25-бб.]. Э.Ж.Маанаев Памирдеги найман уруусунун кыштоолору менен жайлоолорунун аталыштарын жана Кытай Памириндеги найман уруусунун географиялык жайгашуусун төмөндөгүдөй берет: жайлоолору – Орто-Бел, жогорку Тагарма, кыштоолору – Мук-Суу жана Гези талаасы. Кашкар өрөөнүндө наймандар Янги-Гиссардын түштүгүндөгү Кызыл-Тоо, Чимген, Арпалык жана Сары-Кол тарабында орун алган [28, 22, 27-бб.].

Э.Ж.Маанаев түзгөн схемада төмөндөгүдөй мүчүлүштүктөр кеткен. Схемада көрсөтүлгөн найман уруктарынын таралышы төмөндөгүчө оңдолот. Найман: босторгой найман, бөө найман, жору найман, жээрде найман, кара найман, көкчө найман, көк эчки найман, көн найман. Босторгой наймандан: беш найман, чандеки. Көн наймандан: мырза найман, кожо найман, көкө найман [18, 167-181-бб.]. Мырза наймандан: жоонпут (йомут) найман, кайышкак, кий найман. Кыпчак уруусунун курамында көрсөтүлгөн бөө, жээрде, курду, боз кайышкак – найман уруусунун уруктары [18, 162-б.].

Б.М.Жумабаев Памирде жана ага чектеш аймактарда: Алайда, Каратегинде,

Сары-Колдо кыргыздардын негизги төрт уруусу жамаатташ жашап келишкен деп, найман уруусунун уруктук бөлүнүшүн берет. Б.М.Жумабаев жогоруда айтылган Э.Ж.Маанаев түзгөн «Памирдеги кыргыздар» деген схемасындагы найман уруусунун курамына жаңылык кылып көк кутан найман уругун киргизип, кыпчак уруусунун курамынан ал боз кайышкак уругун алып найман уруусунун курамына туура кошкон [19, 38, 42, 44-45, 47-бб.; 30, 29, 34-35, 38,41-42-бб.].

Изилдөөнүн натыйжасында найман уруусу кыргыздын байыркы урууларынын бири болуп, кыргыз элинин этногенезинде жана тарыхында маанилүү орунду ээлегендиги орто кылым, жаңы тарых мезгилиндеги тарыхый булактардын, орус булактарынын жана найман уруусу жашаган аймактардан автор тарабынан чогултулган тарыхый-этнографиялык баяндамалардын негизинде далилденди. Мындай жыйынтыкты чыгарууда төмөндөгүдөй тыянактар сунушталды:

1. Найман уруусу кыргыз элинин ичкилик тобун түзгөн он уруунун бири жана ал аталган топтун «Сол» канатына кирет .

2. Найман уруусунун курамына мурда кыргыз элинин ичкилик тобун түзгөн он уруунун бири – *оргу* уруусу, уруктук категория катарында киргизилди. Ичкилик тобуна *оргу* уруусунун ордуна кыдырша уругу уруу категория катарында кирди.

3. Я.Р. Винников берген найман уруусунун курамындагы *нарай найман* уругу төөлөс уруусунун уруктук бөлүкчөсү экендиги такталып, найман уруусунун курамынан алынып салынды.

5. Я.Р. Винников берген найман уруусунун курамындагы *чакылдык* уругу Памир аймагында сакталып калган санжырада Бек Сыдыктыктын Карга деген уулунан тарагандыгы айтылат. Төмөндөгү Найман уруусунун генеалогиялык схемасы ошол санжыранын негизинде түзүлдү.

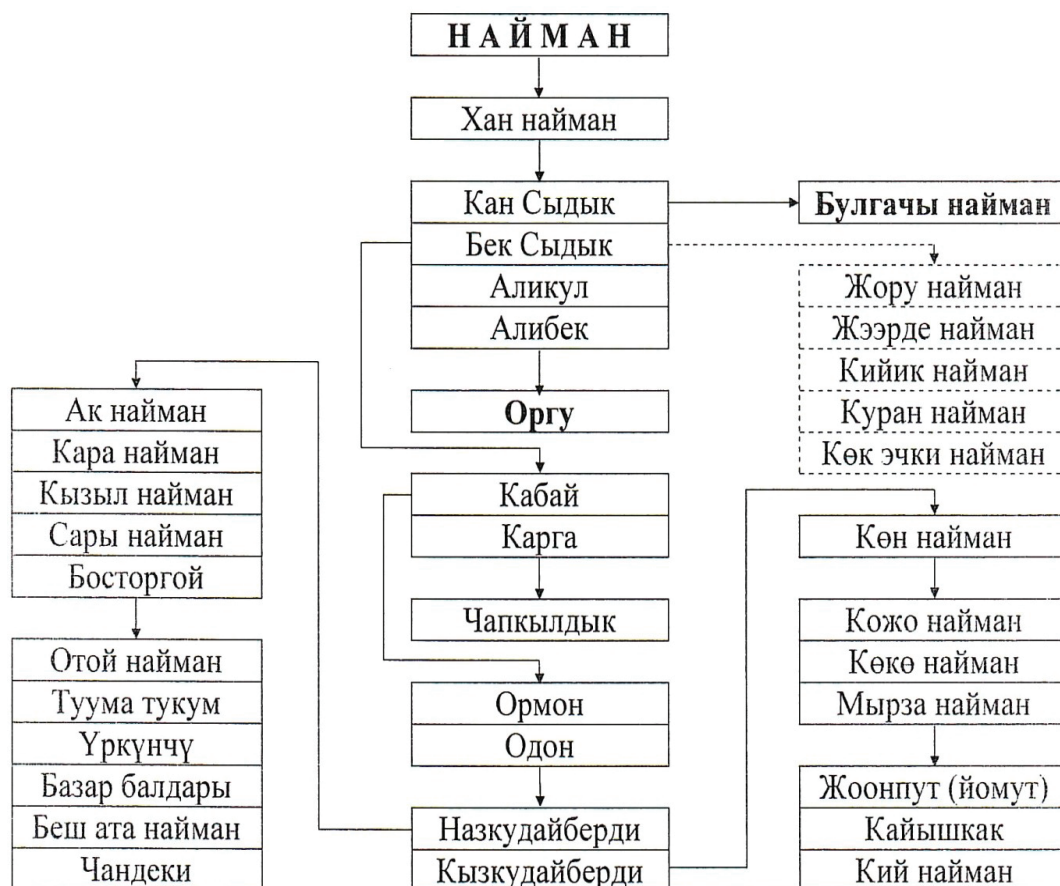
4. Изилдөөнүн натыйжасында Памир аймактарында (Кытай, Ооган жана Чыгыш

Памир) жашаган найман уруусу менен Кашкар, Кыргызстанда жана Өзбекстанда (Фергана өрөөнү, Жызак облусу) жашаган кыргыздын найман уруусунун уруктук курамдарында эч кандай айырмачылыктар жок экендиги тастыкталды. Жогоруда аталган аймактарда жашаган найман уруусунун уруктук курамдарында айырмачылыктар бар деп жазган кыргыз тарыхчылары жаңылышат. Алар мисал кылып келтирген *куран найман, кийик найман, жээрде найман, жоонпут (йомут) найман, беш ата найман, согур найман* уруктары азыркы убакта Ноокат районуна караштуу Нарай-Найман айылында турушат.

5. Азыркы мезгилде найман уруусу Памир аймактарында: Кытай Памиринде (Гез, Булуң-Көл, Жайтерек, Жайылган, Кийик-Баши, Манжу, Можу, Суу-Башы, Тагарма, Чакарагыл, Чарлуң ж.б.), Ооган Памиринде (Улуу Памир, Кичи Памир), Чыгыш Памирде (Ак-Таш, Аличур, Кара-Көл, Раң-Көл, Мургаб ж.б.), Кытай Эл Республикасынын Синьцзян-Уйгур автоном районунда: Ак-Тоо ооданынан башка, Улугчат, Таш-Коргон уездинде, Кашкар, Янги-Гиссар жана Яркенд шаарларынын батышында жана Куэнь-Лунь тоо этектеринде – Гума уезддеринде жашашат. Кыргызстандын Баткен облусунун Кадам-Жай, Лейлек жана Баткен райондорунда, Ош облусунун Чоң-Алай, Ноокат, Араван, Кара-Суу, Өзгөн райондорунда, Жалал-Абад облусунун Сузак районунда, Нарын облусунун Кочкор районунда, Чүй облусунун Кемин, Чүй райондорунда жана Ысык-Көл облусунун Ысык-Көл районунда, Өзбекстандын Анжиян, Фергана, Сыр-Дарыя, Жызак облустарынын айылдарында жана Туркиянын Ван вилаетине караштуу Улуу Памир айылында жашашат.

Төмөндөгү Найман уруусунун генеалогиялык схемасына, жору найман, жээрде найман, кийик найман, куран найман, көк эчки найман уруктары шарттуу түрдө киргизилди. Алар кошумча изилдөөнү талап кылат (Кытай Памири, Ак-Тоо ооданы).

**Памир аймактарындагы (Кытай, Ооган, Чыгыш Памирлери)
Найман уруусунун генеалогиялык схемасы**

Адабияттар

1. Архив востоковедов Института восточных рукописей РАН. Фонд Грумм-Гржмайло, опись 1, д. 35, л. 15.
2. Архив востоковедов (АВ) Института восточных рукописей РАН. Фонд 115, Опись 1, единица хранения № 140: «Сведения о жителях Ранг-Кульского, Мургабского, Ак-Ташского, Аличурского аминства имеющих скот за 1903 года»; Фонд 115, Опись 1, единица хранения № 150: «Список туземной администрации русского Памира, Шугнана, Вахана, Горана представляемой к награде».
3. *Абрамзон, С.М.* Киргизское население Сынцзяна [Текст] / С.М. Абрамзон // ТКАЭЭ. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – Т. 2. – С. 332-369, с картой.
4. *Абрамзон С.М.* Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии [Текст] / С.М. Абрамзон // ТКАЭЭ. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – Т. 4. – С. 3-137.

Көпчүлүк тарыхчылар багыш уруусунун найман урукчасын ичкилик тобуна кирген найман уруусу менен чаташтырып илимий иштеринде жазышат. Бул жерде сөз багыш

уруусунун найман урукчасы жөнүндө болуп жатат. Найман уругунун өкүлдөрү Ала-Бука районунда жана Талас облусунун Кара-Буура районунун Чоң-Кара-Буура (Будённый) айылында турушат. Багыш уруусунун найман уругунан атактуу Сарымсак датка чыккан. Ал Шералы хандын биринчи аялы Соно айымдын бир тууган иниси, Мала хандын тайкеси болот.

5. *Абрамзон, С.М.* Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / С.М. Абрамзон. – Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999. – 896 б.

6. *Абышкаев, А.* Каратегинские киргизы в конце XIX – начале XX вв. [Текст] / А.Абышкаев. – Фрунзе: Илим, 1965. – 52 с.

7. *Асанканов, А.А.* Кыргызы Синьцзяна (КНР) [Текст] / А.А. Асанканов. – Бишкек: Бийиктик, 2010. – 492 с.

8. *Аттокуров, С.* Кыргыз санжырасы [Текст] / С. Аттокуров. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 216 с.

9. *Винников, Я.Р.* Родо-племенной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии [Текст] / Я.Р. Винников // ТКАЭЭ. – М., 1956. – Т. 1. – С. 136-181.

10. *Волконский, А.* От Нового Маргилана до границы Бухары [Текст] / А.Волконский // Вестник Европы. – Т. IV. – СПб., 1894. – С. 98-138.

11. *Востров, В.В.* Родоплеменной состав и расселение казахов [Текст] / В.В.Востров, М.С. Муканов. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1968. – 256 с.

12. *Громбчевский, Б.Л.* Дневника экспедиции в Дарваз, на Памиры, в Раскем и Северо-Западный Тибет. 1889-1890 гг // Дервиш Гиндикуша: Путевые дневники центральноазиатских экспедиций генерала Б.Л.Громбчевского. 2-е изд. – СПб.: Нестор-История, 2016. – 376 с.

13. *Джамгерчинов, Б.* Присоединение Киргизии к России [Текст] / Б.Джамгерчинов. – М.: Соцэкономгиз, 1959. – 436 с.

14. *Дор, Реми.* Ооган Памириндеги кыргыздар. Тарыхый-этнографиялык баян [Текст] / Реми, Дор. – Бишкек: «Кыргызстан», 1993. – 105 б.

15. *Еврейнов, М.Д.* Очерк Алайской долины 1886 г. [Текст] / М.Д. Еврейнов // Сб. геогр., топогр. и стат. материалов по Азии. – СПб., 1888. – Вып. 35. – С.201-213.

16. *Жапаров, Ш.* Лейлек районунун территориясындагы уруулардын бөлүнүшү [Текст] / Ш. Жапаров // Алга. – 1967. – 18 окт. – 4-б.

17. *Жолдошев, Н.Ж.* Каңды уруусунун курамы жана географиялык жайгашуусу [Текст] / Н.Ж.Жолдошев // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. – Бишкек, 2014. – № 4. – 184-192 бб.

18. *Жолдошев, Н.Ж.* Кыргыз элинин ичкилик уруулары [Текст] / Н.Ж.Жолдошев. – Бишкек: «Турар», 2016. – 288 б.

19. *Жумабаев, Б.М.* Памир: Улуу державалардын ортосундагы геосаясий күрөш [Текст] / Б.М.Жумабаев – Бишкек: «Учкун ААК», 2009. – 192 б.

20. *Зайцев, В.Н.* Памирская страна, центр Туркестана. Историко-географический очерк [Текст] / В.Н. Зайцев // ЕФО. – Вып. 2. – Новый-Маргелан: Типография Ферганского Областного Правления, 1903. – С. 1-78, с 1 л. карты в краск.

21. *Закиров, С.* Кыргыз санжырасы [Текст] / С. Закиров. – Бишкек: Кыргыз энцикл. башкы редакциясы, 1996. – 431-б.

22. *Иванов, Д.Л.* Путешествие на Памир [Текст] / Д.Л.Иванов // ИИРГО, 1884. – Т. XX. – Вып. 3. – Санкт-Петербург: Типография А.С.Суворина, 1884. – Т. 20. – Вып. 3. – С. 209-252.

23. *Кайыпов, С.Т.* Памир кыргыздарынын тамактануу системасы: ритуал жана турмуш, салт жана жаңылануу [Текст] / С.Т.Кайыпов. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 193 б.

24. *Корнилов, Л.Г.* Кашгария или Восточный Туркестан. Опыт военно-статистического описания [Текст] / Л.Г.Корнилов. – Ташкент, 1903. – 445 с.

25. *Костенко, Л.Ф.* Военно-научная экспедиция на Алай и Памир [Текст] / Л.Ф.Костенко // ВС. – СПб., 1877. – № 4. – С. 357-383.
26. Кыргыздар [Текст]: 14 томдук. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – Т. 2. – 616 б.
27. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары [Текст] / жооптуу ред. К.Жусаев. – Бишкек: КТМУ «Манас», 2003. – Т. 2. – 293 б.
28. *Маанаев, Э.Ж.* Кыргызстандан тышкары жашаган кыргыздардын тарыхынан [Текст] / Э.Ж.Маанаев. – Фрунзе: «Кыргызстан», 1969. – 88 б.
29. *Маанаев, Э.Ж., Плоских, В.* На «Крыше мира» [Текст] / Э.Ж.Маанаев, В.Плоских. – Фрунзе: «Мектеп», 1983. – 144 с.
30. *Маанаев, Э.Ж., Жумабаев, Б.М.* Памир кыргыздары: тарыхый-этнографиялык очерк [Текст] / Э.Ж.Маанаев, Б.М.Жумабаев. – Бишкек: Ж.Баласагын атындагы КУУнун басмаканасы, 2009. – 188 б.
31. Манас [Текст]: эпос / Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980. – 2-китеп. – 452 б.
32. Материалы по истории киргизов и Киргизии [Текст] / Отв. ред. В.А.Ромодин. – Москва: Наука, 1973. – Вып. 1. – 279 с.
33. Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана [Текст] / отв. редактор К.Джусаев. – Бишкек: КТМУ «Манас», 2003. – Т. 2. – 260 с.
34. *Минаев, И.П.* Сведения о странах по верховьям Аму-Дарьи [Текст] / И.П.Минаев. – Санкт-Петербург: Типография В.С.Балашева, 1879. – 281 с. + VIII с. предисл.
35. *Нурбек Туран.* Канды: санжыра жана тарых [Текст] / Туран Нурбек. – Бишкек: «Турар», 2014. – 512 б.
36. *Нурдинов, А.* Оогандык кыргыздар: Даректүү баян [Текст] / А.Нурдинов. Ош, 2011. – 186 б.
37. *Петров, К.И.* К истории движения киргизов на Тянь-Шань и их взаимоотношений с ойратами в XIII – XV вв. [Текст] / К.И.Петров. – Фрунзе: Издательство АН КиргССР, 1962. – 212 с.
38. *Петров, К.И.* Очерк происхождения киргизского народа [Текст] / К.И.Петров. – Фрунзе: Издательство АН КиргССР, 1963. – 148 с.
39. *Путята, Д.В.* Очерк экспедиции генерального штаба капитана Путята в Памир, Сарыкол, Вахан и Шугнан 1883 г. [Текст] / Д.В. Путята // СМА. – Санкт-Петербург: Военная типография, 1884. – Вып. 10. – С. 1-88. Приложение к очерку экспедиции кап. Путята. Маршрутное описание. – С. 240-301.
40. *Салахетдинова, М.А.* Сочинение Мухаммед-Садыка Кашгари «Тазкира-и-Ходжаган» как источник по истории киргизов [Текст] / М.А.Салахетдинова // Известия Академии наук Киргизской ССР. – Т.1. – Вып. 1. Серия общ. наук. – Фрунзе, 1959. – С. 93-125.
41. *Сапарбай, Жаңыбай уулу.* Кыргыз санжырасы [Текст] / Жаңыбай уулу Сапарбай. – Ош: Ош дубандык басмаканасы, 1993. – 64 б.
42. *Серебренников, А.Г.* Памир (краткий очерк) [Текст] / А.Г.Серебренников // ЕФО. – Т. 1. – Вып. 1. – Новый Маргелан: Типография ФОП, 1902. – С. 90-158.
43. *Ситняковский, Н.Ф.* Перечисление некоторых родов киргиз, обитающих восточной части Ферганской долины [Текст] / Н.Ф.Ситняковский // ИТО ИРГО. – 1900. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 92-110.
44. *Ситняковский, Н.Ф.* Таблица киргизских родов Ошского уезда [Текст] / Н.Ф.Ситняковский // Известия ТО ИРГО. – 1900. – Т. 2. – Вып. 2. – С. 57-58.
45. *Скерский, А.Г.* Краткий очерк Памира капитана Скерского [Текст] / А.Г.Скерский // СМА. – Вып. 50. – Санкт-Петербург: Военная типография, 1892. – С. 14-40.

46. *Снесарев, А.Е.* Северо-индийский театр. (Военно-географическое описание) [Текст] / А.Е.Снесарев. – Ч. 1. – Ташкент, 1903. – [2], II, III, 347.
47. *Сыдыков, А.* Родовое деление киргизов [Текст] / А.Сыдыков // Сб. «Белек». – Ташкент, 1927. – С. 273-300.
48. *Турдубай, Умар уулу.* Кыргыз санжырасы [Текст] / Умар уулу Турдубай. – Бишкек: «Арым» КИ, 1991. – 32 б.
49. *Тынышпаев, М.* Материалы к истории киргиз-казахского народа [Текст] / М. Тынышпаев. – Ташкент: Вост. отд-ние Кирг. Гос. изд-ва, 1925. – 62 с.
50. *Эсенкул, Төрөкан уулу.* Сол канат кыргыз [Текст] / Төрөкан уулу Эсенкул. – Бишкек: «Көкө-Теңир», 1995. – 3-китеп. – 176 б.
51. *Dor, Rémy.* Contribution à l'étude des Kirghiz du Pamir Afghan. (Publié sous les auspices de l'Institut national des Langues et Civilisations orientales.) [Text] / Rémy, Dor. – Paris: Publications Orientalistes de France, 1975. – 341 p., bibl., inde, ill., fig., ph. (Cahiers Turcica, I).
52. *Dunmore, Charles Adolphus Murray, 7th Earl.* The Pamirs. A Narrative of a Year's Expedition on horseback and on foot through Kashmir, Western Tibet, Chinese Tartary, and Russian Central Asia [Text] / by C.A.M. 7th Earl Dunmore. 2 Vols. – London: John Murray, 1893. – Vol. 2. – XI, 340, III p.
53. *Félix de Rocca.* De l'Alaï à l'Amou-Daria [Text] / Félix de Rocca. – Paris: Paul Ollendorff, éditeur, 1896. – 446 p.
54. *Hedin, Sven A.* Through Asia [Text] / by S.A.Hedin. Vol. 1-2. – London: Methuen & Co., 1898. Vol. 1. XX, 663 p., 3 list il., 1 map; Vol. 2. XII, 664-1278 p., 1 list il., 1 map.
55. *Shahrani, Nazif M.* The Kirgiz and Wakhi of Afghanistan. Adaptation to closed frontiers [Text] / Nazif M. Shahrani. – University of Washington press, Seattle and London, 1979. – 264 p.
56. Н.Ф.Ситняковскийде «камаркул» деп берилсе, ал эми уруулардын схемасында «камаркул найман» деп көрсөтүлгөн, кара: *Ситняковский Н.Ф.* Перечисление некоторых родов киргиз, обитающих в восточной части Ферганской области // Известия ТО ИРГО. – Ташкент, 1900. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 109.; *Ситняковский, Н.Ф.* Таблица киргизских родов Ошского уезда // Известия ТО ИРГО. – 1900. – Т. 2. – Вып. 2. – С. 57-58.